

**HAJI NGAH @ MUHAMMAD B. YUSUF:
DATUK SERI AMAR TRENGGANU (1900 — 1940)***

oleh:

FATIMAH ABDULLAH.

WALAUPUN Datuk Seri Amar bukan dari keturunan diraja, tetapi kerana kebijakan, kepercayaan Sultan padanya, kebolehan mentadbir dan kuat pada pegangan ugama maka beliau telah dilantik menjadi seorang menteri yang sangat dipercayai dan akhirnya menjadi seorang pentadbir yang sangat berpengaruh.¹ Hal ini terbukti apabila pada tahun 1925 beliau menerima anugerah *Commander of the British Empire* dari kerajaan British.²

Pada tahun 1893-1900 beliau menjadi Pelatih Kerani yang tugasnya ialah menyalin surat-surat dalam jabatan Setiausaha Sulit Kerajaan. Kemudian dalam tahun 1903-1917 beliau menjadi Setiausaha Sulit Kerajaan dan ahli Majlis Mesyuarat dan akhirnya dilantik menjadi pengerusi majlis itu. Pada tahun 1917 beliau dilantik menjadi Naib Menteri Besar dan bukan sebagai Menteri Besar sebagaimana yang tercatat dalam Annual Report.³ Akan tetapi fungsi sebenarnya pentadbiran yang dijalankannya adalah merangkumi tugas-tugas yang dijalankan oleh Menteri Besar kerana Sultan lebih menerima pendapatnya daripada Menteri Besar yang kurang berkebolehan dan dilantik hanya berdasarkan kekananan sahaja. Pada tahun 1924 barulah Haji Ngah dilantik menjadi Menteri Besar. Semasa ia memegang jawatan Menteri Besar, tugas-tugas tambahan diberikan lagi padanya seperti menjadi Hakim Mahkamah Appeal lebih dari 10 kali; Pemangku Hakim Mahkamah Appeal 1929; Pemangku Raja sepeninggalan raja berangkat ke Singapura sebanyak 4 kali; Pemangku Suruhan Jaya Ugama dan keadilan tahun 1932; Ahli Jawatankuasa mengadakan undang-undang nikah kerabat-kerabat diraja 1938 dan Ahli Jawatankuasa membuat anggaran belanjawan negeri 1939.

Oleh itu jelaslah disini digambarkan bagaimana pengaruh Datuk Amar yang begitu meluas dan mendapat kepercayaan yang bukan sahaja dari Sultan malah juga dari pembesar-pembesar dan rakyat jelata. Persoalan ini akan di tumpukan dalam memperlihatkan peranan beliau sebagai seorang pentadbir yang akan di bincangkan seterusnya. Penulis akan melihat apakah sumbangan yang telah dilakukan oleh Datuk Seri Amar dalam aspek sosio-ekonomi dan agama bagi memajukan negeri Trengganu serta rakyat keseluruhannya.

Sebagaimana yang diketahui sejak kecil lagi Haji Ngah @ Muhammad telah dididik dan diasuh oleh bapa saudaranya dengan membawa beliau ke istana. Beliau membantu bapa saudaranya itu dalam mengendalikan kerjanya sebagai Setia Usaha Sulit Sultan Zainal Abidin.⁴ Haji Ngah @ Muhammad telah dilatih menyalin surat-surat resmi Kerajaan.

*Makalah ini telah diambil dari tisis yang bertajuk, "Peranan Datuk Seri Amar di Raja (Hj. Ngah @ Muhammad bin Yusof) di Negeri Trengganu 1909 — 1940" dan telah di sesuaikan untuk terbitan di dalam jurnal ini — pengarang.

¹ Kenyataan dari Haji Mohamad Salleh bin Haji Awang, 26 Mei, 1976.

² Keterangan tentang pengurniaan bintang CBD, ini lihat Fail T/M. 100/1343.

³ *Trengganu Annual Report* 1917, h. 27.

⁴ Encik Yunus adalah bapa saudaranya pernah memegang jawatan Setiausaha kepada Sultan Zainal Abidin dan pernah juga menjadi Menteri. Keterangan oleh Encik Endut Abdul Rani, (anak Yunus) pada 30.4.76.

Usaha ini tidak secara langsung telah memperkenalkan Haji Ngah kepada kerja-kerja di istana khususnya dan juga pada orang-orang yang berada di istana amnya. Oleh itu sejak kecil lagi iaitu sejak beliau berumur 17 tahun telah memberi sumbangan baktinya kepada kerajaan Trengganu. Lantaran kebolehan dan usahanya itu beliau telah dilantik menjadi Pelatih Kerani di antara tahun 1893-1900 dengan mendapat bayaran yang begitu murah.⁵ Sumbangan beliau pada waktu ini hanya setakat menyalin surat-surat resmi kerajaan di dalam Jabatan Setia Usaha Sulit Kerajaan. Usaha beliau dalam menjalankan tugas untuk kebaikan negeri Trengganu telah mengembirakan Sultan Trengganu iaitu Sultan Zainal Abidin III. Oleh itu dengan tidak secara langsung beliau telah mengadakan hubungan yang baik dengan sultan, yang merupakan faktor utama dalam usaha untuk memajukan negeri Trengganu. Lazimnya seseorang yang baik atau rapat hubungannya dengan orang yang berkuasa maka sudah tentulah kebanyakan hajatnya akan tercapai kerana permintaannya akan diluluskan. Selepas kematian bapa saudaranya Encik Yunus, Haji Ngah @ Muhammad telah dilantik menggantikan tempat bapa saudaranya berasaskan pada pengalaman beliau yang telah sedia ada sejak beliau menjadi pelatih kerani dahulu. Perlantikan beliau ke jawatan ini telah menambahkan kuasa serta pengaruhnya terhadap Sultan dan memudahkan beliau untuk menjalankan tugas-tugasnya. Dewasa ini segala cap mohor kerajaan Trengganu telah diserahkan kepada beliau dan kebanyakan surat-surat resmi kerajaan atau surat-surat untuk Sultan beliaulah yang bertanggung jawab bagi mengendalikannya, baik menderaf atau mengarang surat tersebut.⁶

Kemudian pada tahun 1903 hingga ke tahun 1917 beliau menjadi Setia Usaha Sulit kerajaan dan juga menjadi ahli Majlis Mesyuarat hingga menjadi pengerusinya. Tahun 1917 beliau dilantik menjadi Naib Menteri dan bukannya sebagai Menteri Besar. Tetapi tugasnya adalah merangkumi tugas Menteri Besar. Sultan lebih menerima pendapatnya kerana Menteri Besar yang ada kurang berkebolehan. Pada 27 Jun 1924 barulah beliau menjadi Menteri Besar hingga ke tahun 1940. Di sini jelas menggambarkan bagaimana pengaruh Haji Ngah @ Muhammad itu meluas dan mendapat kepercayaan bukan sahaja dari sultan, tetapi juga dari pembesar-pembesar dan rakyat jelata. Dengan kepercayaan yang begitu kuat dari semua golongan, maka dengan mudahlah Datuk Amar menjalankan usaha-usahanya untuk memajukan bidang sosio-ekonomi dan ugama rakyat negeri Trengganu.

Bagi memajukan pentadbiran dalam bidang sosial, beliau telah menubuhkan Mahkamah Civil (Mahkamah Balai) yang berfungsi untuk membicarakan soal-soal jenayah, kecurian, hutang dan pergaduhan. Mahkamah Kadi pula membicarakan soal-soal nikah-cera, rujuk dan nafkah. Segala perjalanan mahkamah ini berdasarkan pada Al-Quran, Hadith dan kitab-kitab *Minhaj al-Talibin*.⁸

Begitu juga sistem penjara dan polis telah diadakan dengan tujuan untuk mengelakkan berlakunya pergaduhan, kecurian dan perjudian.⁹ Polis-polis waktu ini dikenali sebagai

⁵ Lihat Buku Besar Peringatan Jawatan ; buku No: 1 Pejabat Menteri Besar Kerajaan Trengganu, h. 459.

⁶ Kenyataan dari Haji Su pada 21.6.76. Mengikut keterangannya pernah satu masa Sultan Zainal Abidin tidak mengakui kebolehan orang lain mengendali atau membuat surat-surat resmi itu melainkan Haji Ngah sendiri.

⁷ Lihat, *Trengganu Annual Report*, 1917, h. 27.

⁸ Kenyataan oleh Y.B. Datuk Purba Diraja pada 13.4.76.

⁹ Kenyataan oleh Encik Endut Abd. Rani pada 28.5.76 mengatakan di zaman Datuk Amar menjadi Menteri dilarang segala bentuk perjudian yang terdapat di Trengganu diadakan. Kenyataan ini disokong oleh Haji Embong bin Ibrahim temuduga pada

'budak raja'.¹⁰ Jabatan tanah, khazanah, kerjaraya dan syahbandar juga diadakan. Pejabat Syahbandar diketuai oleh Datuk Bandar yang tugasnya mengendali cukai impot-ekspot seperti ikan kering, hasil-hasil hutan dan cukai perdagangan. Bagi pejabat tanah, Haji Ngah @ Muhammad sendiri yang mengendalikannya dan beliau sendiri memegang cap dan sebagai wakil sultan. Peraturan yang dijalankan bersifat tradisional iaitu sesiapa sahaja boleh memiliki tanah sesuka hati. Mereka yang memiliki tanah tidak dikenakan cukai, sewa atau cukai atas aktibiti-aktibiti tempatan. Peraturan ini dibuat oleh Haji Ngah @ Muhammad berdasarkan atas kesusahan rakyat di negeri itu sekaligus merupakan usaha kebajikan sosial yang dilakukan oleh Datuk Amar.¹¹

Pada tahun 1917, Majlis Bandaran ditubuhkan dengan tiga orang pegawai dan dua orang bukan pegawai.¹² Tugas majlis ini ialah mengendalikan pentadbiran bandar Kuala Trengganu bagi mengemaskan lagi perjalanannya. Jadi kesemua itu menggambarkan Trengganu telah mempunyai sistem pentadbiran yang teratur dalam usaha untuk memajukan rakyat negeri Trengganu. Jasa yang tinggi ini haruslah diberi kepada anggota Jumaah Mesyuarat Negeri dan terutamanya kepada Haji Ngah yang menjadi pengerusinya. Beliau lah yang banyak menyumbangkan idea-idea dalam memajukan bidang sosial Negeri Trengganu.

Dalam lapangan pelajaran pula, Datuk Amar juga memainkan peranan penting dalam usaha memajukan pelajaran anak negeri Trengganu. Jasanya yang terpenting ialah dalam usaha mendirikan Sekolah Menengah Sultan Zainal Abidin yang ujud sehingga hari ini. Beliau sangat berminat pada pelajaran, terutamanya pelajaran agama. Dengan berkembangnya pengaruh British di Trengganu iaitu pada tahun 1920-1940 maka sekolah Inggeris Sultan Sulaiman telah ditubuhkan pada tahun 1921 disamping sembilan buah sekolah Melayu, empat daripadanya didirikan di Kuala Trengganu.¹³ Manakala orang-orang Cina pula telah menubuhkan sebuah sekolah Cina iaitu Sekolah Chung Hwa Wei Sin di Kuala Trengganu. Keadaan ini telah menyedarkan Datuk Amar untuk memikirkan tentang bahaya pengaruh sekolah Inggeris dan Cina yang boleh "menyelewengkan pemikiran orang-orang Melayu dan meresapkan agama Kristian" di kalangan masyarakat Trengganu. Kerana itu beliau telah mengasaskan sekolah agama di Trengganu.

Madrasah al-Sultan Zainal Abidin pada mulanya didirikan di Ladang iaitu sebuah perkampungan yang berhampiran dengan Kuala Trengganu pada 13hb November 1932. Penubuhannya adalah menurut rancangan Datuk Amar dengan ahli-ahli agama yang lain seperti Datuk Kamal Wangsa iaitu mufti Trengganu dan Datuk Andika Diraja seorang pegawai kastam. Mereka berpendapat adalah munafaat jika ditubuhkan sebuah sekolah agama yang dikelolakan oleh pihak kerajaan Trengganu agar perjalanannya lancar.¹⁴

¹⁰ *Budak Raja* ini setengahnya dilantik oleh Sultan sendiri, setengahnya dilantik oleh pembesar-pembesar daerah. Tetapi di zaman sultan Sulaiman terdapat perubahan perlantikan iaitu berdasarkan kelayakan (kebolehan) seseorang.

¹¹ Lihat *Trengganu Annual Report*, 1917, h. 34.

¹² *Ibid*,

¹³ Lihat *Trengganu Annual Report*, 1924, h. 17.

¹⁴ A. Majid Muda, "Madrasah al-Sultan Zainal Abidin Kuala Trengganu 1925-1974." Thesis yang dikemukakan kepada Jabatan Sejarah UKM sebagai memenuhi sebahagian daripada syarat-syarat untuk mendapatkan Ijazah Sarjana Muda dengan kepujian pada sesi 1973-76, h. 67.

Sesungguhnya sejak awal tahun 1920an lagi Datuk Amar telah bercita-cita untuk mendirikan sebuah madrasah bagi mengajar pelajaran agama pada anak Melayu di negeri Trengganu. Akan tetapi cita-cita beliau itu terbengkalai buat beberapa waktu lantaran ketiadaan guru yang sanggup mengajar di sekolah tersebut. Namun begitu beliau tidak berputus asa terutama setelah beliau mendapat tahu bahawa terdapat seorang guru agama yang telah mendapat didikan di Mekah dan tinggal di Duyong. Beliau telah mengambil peluang untuk bertemu dengan guru itu dan menyatakan hasratnya untuk mendirikan sebuah madrasah agama di Kuala Trengganu. Guru yang ditemui itu bernama Haji Wan Abdul Rahman bin Daud.¹⁵

Akan tetapi jemputan beliau ditolak oleh guru itu kerana ia telah dijemput untuk mengajar di sebuah sekolah agama di Kelantan iaitu di Madrasah Maahad Muhamadi yang ada sekarang ini. Penolakan ini tidak menimbulkan kehampaan kepada Datuk Amar, dan beliau terus berusaha mencari guru yang layak serta bercadang untuk meluaskan pengalamannya dengan melihat perkembangan sekolah-sekolah Arab yang lain. Lantaran itu beliau telah pergi ke Kelantan dengan tujuan untuk melihat perkembangan dan kemajuan sekolah Arab di sana. Di sana ia berjumpa sekali lagi dengan Haji Wan Abdul Rahman yang telah mengesyorkan supaya sepupunya iaitu Ustaz Sheikh Ahmad Muhamad Nor al-Fatani,¹⁶ diambil menjadi guru besar kepada Madrasah yang dicadangkan oleh Datuk Amar itu. Dalam hal ini Syeikh Ahmad bersetuju dan Datuk Amar serta beberapa orang rakannya telah membuka sekolah tersebut dengan menumpang belajar di sebuah sekolah Melayu di Paya Bunga pada tahun 1344 hijrah bersamaan dengan 1924 masehi. Pada peringkat permulaan, muridnya seramai 40 orang¹⁷ dan seterusnya murid-murid itu bertambah kepada 100 orang. Kebanyakan murid-murid yang mendaftar untuk memasuki madrasah ini adalah terdiri daripada murid-murid sekolah Melayu yang belajar di sebelah pagi di sekolah Melayu Kuala Trengganu.

Tidak lama kemudian madrasah ini berpindah ke Sekolah Melayu Bukit Jambul dengan bantuan Datuk Amar sendiri dan juga bantuan dari Syeikh Ahmad. Keadaan menumpang ini berakhir dengan terdirinya bangunannya sendiri di Ladang seperti mana yang telah dijelaskan di atas tadi. Madrasah ini merupakan asas kepada sekolah-sekolah Arab yang ditadbirkan oleh pihak kerajaan negeri Trengganu.¹⁸ Sebelum madrasah ini ditadbirkan oleh pihak kerajaan Trengganu, dikatakan Datuk Amarlah yang membiayai segala perbelanjaan sekolah tersebut samaada membayar gaji gurunya atau lain perbelanjaan sehinggalah sekolah ini diambil alih oleh pihak Kerajaan.¹⁹

Madrasah ini dibuka dengan resminya pada tahun 1933 bersamaan 15 Rejab 1353 oleh Baginda Sultan Sulaiman dan dinamakan Madrasah al-Sultan Zainal Abidin, kerana mengambil sempena nama baginda Sultan Zainal Abidin yang memerintah pada tahun 1881-

¹⁵ *Ibid.*, h. 69.

¹⁶ Syeikh Ahmad bin Muhammad Nur al Fatani atau lebih dikenali dengan panggilan Syeikh Ahmad Nor Fatani adalah merupakan seorang tokoh agama tempatan yang mendapat didikan agama di Tanah Suci yang bercorak moden yang dibawa oleh kaum muda.

¹⁷ Kenyataan Datuk Purba Diraja. Beliau adalah seorang murid pertama madrasah tersebut. Temuduga dijalankan pada 13.4.76.

¹⁸ *Cenderamata Sekolah-sekolah Agama Trengganu*, Mansor Press, Kuala Trengganu, 1965, h. 1.

¹⁹ Keterangan dari Haji Hitam bin Datuk Amar, semasa temuduga di rumahnya pada 8.5.76. Keterangan serupa diberi juga oleh Haji Su pada 30.5.76.

1918. Dalam upacara pembukaannya itu Datuk Amar turut serta hadir dan membacakan ucapan pembukaannya.²⁰ Selepas kematian Datuk Amar, bahagian menengah atas sekolah ini, telah dipindahkan ke Batu Buruk yang mana bangunan pertamanya ialah bekas rumah Datuk Amar yang terletak di atas sebidang tanah yang luasnya lapan ekar.²¹ Perkembangan Madrasah Sultan Zainal Abidin terus pesat dan kesedaran di kalangan penduduk-penduduk tempatan juga semakin bertambah. Bahasa pengantar yang digunakan ialah bahasa Arab dan pelajaran yang lebih dipentingkan ialah pelajaran agama. Namun begitu terdapat juga pelajaran-pelajaran lain diajar seperti pelajaran sejarah, ilmu alam, sains dan lain-lain lagi.

Satu perkara yang tidak harus kita lupakan ialah berkaitan dengan tindakan pihak Inggeris yang bercadang hendak menutup Sekolah Menengah Sultan Zainal Abidin ini. Akan tetapi dengan kepintaran Datuk Amar sekolah ini masih dapat dikekalkan sehingga sekarang ini. Pada tahun 1939²² seorang Penasihat Inggeris telah memberi tahu Sheikh Abdul Rahman (guru besar yang kedua) atas cadangannya untuk melawat sekolah tersebut. Sheikh Abdul Rahman merasa takut, dan memberitahu hal itu kepada Datuk Amar. Dalam hubungan ini Datuk Amar memberitahu Sheikh Abdul Rahman sekiranya ada apa-apa persoalan dari penasihat Inggeris itu maka katakan bahawa, "saya tidak tahu dan tuan boleh tanya pada Datuk Amar."

Apabila penasihat Inggeris itu datang melawat ke Madrasah tersebut maka Sheikh Abdul Rahman selaku guru besar berbuat seperti apa yang diajarkan oleh Datuk Amar. Kemudian penasihat Inggeris itu menulis surat kepada Datuk Amar menyatakan hasratnya untuk menutup sekolah tersebut dengan alasan kekurangan kewangan. Hal ini terbukti dari kata-kata penasihat itu yang antara lain berbunyi:

'Saya fikir saya sudah melawat dan saya dapati sekolah itu tidak berguna. Dengan keadaan Kerajaan tersempit kewangan, maka saya syurkan sekolah Arab ditutup atau dibayar gaji pekerja-pekerjanya dengan wang zakat.'²⁴

Dalam hal ini Datuk Amar telah menjawab yang antara lain katanya :

Kita semua sudah sedar kesempitan hasil negeri, hingga keseluruhan kakitangan kerajaan dipotong gaji. Sekolah Arab ditubuhkan adalah kerana Trengganu kerajaan Islam dan rakyat pun orang Islam. Juga Trengganu sebahagian besar hukumnya bergantung kepada hukum syarak. Jadi punca hukum syarak datang dari bahasa Arab. Itulah puncanya sekolah Arab diwajibkan dijadikan satu hak Kerajaan. Maka tanggungjawab kerajaan membayar gaji pekerja-pekerjanya.'²⁵

Jelaslah di sini bahawa Datuk Amar tidak sekali-kali bersetuju dengan urusan gaji Sekolah Sultan Zainal Abidin dipindahkan ke Jabatan Ugama dan di bayar dengan wang zakat. Dalam perbincangan diantara Datuk Amar dan Penasihat Inggeris itu Datuk Amar

²⁰Keterangan Haji Su disokong oleh Misbaha pada 26.5.76.

²¹Madrasah ini masih ada lagi sekarang ini yang letaknya di Batu Buruk, Kuala Trengganu.

²²Mengikut keterangan Hj. Su penasihat Inggeris itu "sangat jahat," pendapat ini disokong oleh Misbaha pada 26.5.76.

²³Sheikh Abdul Rahman masih lagi hidup tetapi dalam keadaan uzur. Penulis sempat juga menemuduganya pada 24.5.76.

²⁴Keterangan dari Haji Su, pada 26.5.76 disokong oleh Misbaha pada 26.5.76.

²⁵*ibid.*

dikatakan berjaya mempertahankan kebenaran untuk Madrasah Zainal Abidin terus ujud hingga ke hari ini. Sekiranya tidak ada beliau ketika itu sudah pasti Madrasah Zainal Abidin yang ada pada hari ini di Kuala Trengganu sudah terkubur. Perjuangan ini merupakan satu sumbangan besar yang tidak harus dilupakan di dalam sejarah Trengganu.

Lanjutan dari usaha beliau memajukan Sekolah Ugama Sultan Zainal Abidin, beliau juga telah mengesyurkan kepada pihak kerajaan iaitu mana-mana murid sekolah Arab yang mempunyai kelulusan yang baik yang diakui oleh guru besarnya, maka patutlah kerajaan menghantar mereka itu untuk menambahkan pelajarannya ke Azhar. Cadangan ini berjaya dan salah seorang dari murid sekolah itu telah dipilih untuk melanjutkan pelajarannya di Mesir. Beliau ialah Ibrahim Fikri,²⁶ iaitu salah seorang murid yang cergas dalam segala lapangan. Selain daripada Madrasah Sultan Zainal Abidin, Datuk Amar juga menggalakkan perkembangan sekolah-sekolah lain, terutamanya sekolah-sekolah Melayu yang berasaskan konsep keIslaman. Tetapi mana-mana sekolah yang cuba untuk menyebarkan "dakwah kristian" maka diharam pembukaannya oleh pihak kerajaan.²⁷

Disamping sumbangannya dalam lapangan pelajaran, tidak kurang juga sumbangannya dalam sistem perhubungan. Beliau telah menggalakkan pembukaan jalan raya yang boleh memberi kemudahan kepada penduduk-penduduk yang tinggal di Trengganu. Oleh itu Datuk Amar telah mencadangkan pembinaan jalan raya yang boleh menghubungkan di antara Trengganu dengan Kelantan. Pada mulanya cadangan ini ditolak oleh Penasihat Inggeris, kerana dikatakan wang negeri tidak mencukupi. Dalam soal ini Datuk Amar telah memberi pandangannya dengan mengatakan bahawa kerajaan mestilah berikhtiar dengan meminjam wang dari kerajaan Persekutuan. Pandangan ini suatu perkara yang amat mustahak dan sesebuah negeri tidak akan maju jika sekiranya tidak ada sistem perhubungan yang boleh membawa hasil keluar masuk dengan senang. Beliau telah berunding dengan Gabenor dan akhirnya Gabenor menyetujui cadangan Datuk Amar itu dan akhirnya kerajaan Trengganu telah berjaya mendapat pinjaman dari kerajaan Persekutuan. Dengan itu jalanraya di antara Kelantan dan Trengganu telah dibina, dan merupakan jalan raya yang pertama kali dibuat di Trengganu yang menghubungkan negeri itu dengan negeri lain. Disamping itu juga jalan raya yang menghubungkan antara Trengganu dengan Pahang juga telah dibina tidak berapa lama selepas itu.

Begitu juga dengan jalan raya dalam negeri Trengganu sendiri juga telah banyak diadakan²⁸ untuk memberi kemudahan perhubungan bagi penduduk-penduduk yang tinggal di negeri Trengganu sendiri disamping dapat memberi peluang pekerjaan pada rakyat Trengganu yang tidak mempunyai pekerjaan. Dalam tahun 1926 didapati penduduk-penduduk di Ulu Trengganu mengalami kesusahan dalam mencari nafkah untuk hidup. Datuk Amar telah pergi melawat ke kawasan itu dan berunding dengan Pegawai Daerah Kuala Brang mengenai kesusahan rakyat itu. Hasil dari rundingan tersebut Datuk Amar

²⁶ Ibrahim Fikri adalah bekas Menteri Besar Trengganu. Madrasah ini merupakan tapak semaian tokoh-tokoh pemimpin politik Negeri Trengganu, dimana tiga orang Menteri Besar Trengganu dipilih oleh rakyat datang dari Madrasah ini. Di antaranya: 1. Ibrahim Fikri b. Muhammad, 2. Mahmud bin Suleiman, 3. Wan Mukhtar bin Ahmad (Menteri Besar Trengganu sekarang ini.)

²⁷ Kenyataan Haji A. Rahman bin Datuk Amar yang mana katanya pelajaran yang berbau kristian tidak dibenarkan di negeri Trengganu. Tetapi pelajaran sains digalakkan perkembangannya. Temuuga dijalankan pada 28.4.76.

²⁸ Lihat C.O. 840, *Annual Report Trengganu, 1924*, h. 170. Lapuran J.L. Humpreys pembinaan jalan raya telah diperkemas pada 1923 iaitu:

1. Dari Gong Kapas ke Bukit Payong
2. Cabang Tiga ke Bukit Losong
3. Bukit Dato' ka Bukit Jong menghala terus ke Kelantan.

telah bercadang untuk mengatasinya dengan meminta kebenaran daripada kerajaan Trengganu untuk membuka jalan dari Kuala Trengganu ke Kuala Brang yang panjangnya lebih kurang 25 batu.²⁹ Pekerjaan untuk menyiapkan jalan itu diserahkan kepada orang Melayu sendiri dan tujuan beliau berbuat demikian ialah untuk memberi pekerjaan kepada penduduk-penduduk Ulu Trengganu yang mengalami kesusahan untuk mendapatkan pekerjaan. Setelah jalan itu siap ramailah orang-orang yang memohon tanah kerajaan di kiri kanan jalan itu bagi mengusahakan kebun getah dan sebagainya.

Satu lagi sumbangan Datuk Amar dalam bidang sosial ialah mengistiharkan penggunaan bahasa resmi dalam semua jabatan negeri Trengganu. Beliau menekankan bahawa semua pejabat yang terdapat di Negeri Trengganu mestilah menjalankan urusannya dengan menggunakan tulisan jawi termasuk perkara-perkara yang berkaitan dengan penulisan undang-undang negeri. Mengikuti kenyataan yang diperolehi bahawa beliau adalah seorang yang berjiwa kebangsaan kerana setiap pegawai Inggeris yang ditempatkan di negeri Trengganu mestilah terlebih dahulu mempelajari tulisan jawi³⁰ dan beliau tidak mahu negeri Trengganu dikuasai oleh bangsa lain. Apabila Penasihat Inggeris mendesak supaya kerajaan Trengganu menukarkan tulisan jawi kepada tulisan rumi beliau telah menentang dengan kuatnya. Perkara ini berkekalan sehingga beliau meninggal dunia (1940) dan selepas itu barulah tulisan jawi ditukarkan kepada tulisan rumi.

Dalam lapangan ekonomi, Datuk Amar juga telah mengadakan beberapa langkah yang boleh meninggikan taraf hidup rakyat serta juga meninggikan pendapatan negeri Trengganu. Beliau telah mengadakan berbagai-bagai polisi bagi menambahkan pendapatan negeri Trengganu. Polisi-polisi tentang tanah dan perdagangan telah diadakan. Pentadbiran tanah dipegang oleh Haji Ngah sendiri. Mengenai perdagangan telah diadakan sebuah pejabat Syahbandar bagi memungut cukai impot-ekspot. Misalnya cukai candu menghasilkan sebanyak \$50,000.00 setahun. Labuh Batu dikenakan \$15 — \$35 pada tiap-tiap tongkang yang berlabuh dan seterusnya cukai bijih dikenakan sebanyak 10% yang terdapat di Kemaman. Jelaslah di sini bahawa polisi ini telah menggambarkan ujudnya satu perdagangan yang dilakukan oleh kerajaan Trengganu dengan kerajaan luar negeri seperti dengan Singapura.

Segala cukai tanah, cukai sewa dan segala jenis pekerjaan yang dilakukan oleh anak-anak negeri di dalam negeri tidak dikenakan cukai.³¹ Pada mulanya Sultan Zainal Abidin III cuba hendak mengenakan cukai-cukai dimana yang patut seperti yang dijalankan di negeri lain tetapi perkara ini telah dihalang oleh Datuk Amar kerana memikirkan akan kesusahan yang dihadapi oleh rakyat negeri Trengganu pada masa itu. Jadi sekiranya penganan cukai berterusan maka sudah pasti rakyat akan mengalami penderitaan. Sumber kewangan yang lain diperolehi daripada cukai 'Labuh Batu' yang dikenakan kepada perahu, wangkan, tongkang dan sebagainya yang masuk berlabuh di pelabuhan-pelabuhan negeri Trengganu. Bayaran-bayaran yang dikenakan adalah di antara \$15 hingga \$35 sebuah.³²

²⁹ Keterangan oleh Haji Su pada 31.5.76. Lihat C.O. 840 *Trengganu Annual Report*, 1930, Laporan G.L. Ham mengatakan jalan ke Kuala Brang dibuat menjelang tahun 1928 dan siap pada June 1931. Jarak dari Kuala Trengganu ke Kuala Brang ialah 22½ batu. Bahagian daripada Kuala Trengganu ke Bukit Payong siap sebelum 1928. Jumlah perbelanjaan kesemuanya \$95,382.

³⁰ Keterangan oleh Haji Abdul Rahman pada 28.4.76 dan juga oleh Misbaha pada 26.5.76.

³¹ Kenyataan dari Hj. Su, ditemuduga pada 2.6.76.

³² M.C.F. Sheppard, "A Short History of Trengganu," *JMBRAS*. Vol. 22, pt. 3, June 1949, h. 55.

Pendapatan daripada cukai ini dibahagikan kepada 20 bahagian iaitu Sultan mendapat 6 bahagian. Yang DiPertuan Muda mendapat 4 bahagian. Datuk Bandar, (Syahbandar) mendapat 2 bahagian, Kapitan Cina dapat 2 bahagian, Juru Bahasa 2 bahagian, Encik Mat 1 bahagian, anak Juru Bahasa 1 bahagian, Datuk Mata-mata 1 bahagian dan Hj. Ngah mendapat 1 bahagian.

Sementara itu perahu-perahu tempatan yang hendak keluar berdagang keluar negeri dikehendaki mengambil pas dan membayar cukai di Pejabat Syahbandar seperti mana yang disebut tadi. Dalam perkara ini semua bayaran yang dibuat adalah dengan menggunakan bayaran wang tunai.³³ Di antara tiga buah negeri di Pantai Timur Tanah Melayu iaitu Trengganu, Kelantan dan Petani, maka Trengganulah yang banyak sekali menjual dan membeli barang-barang dari Singapura.³⁴ Hasil-hasil lain yang diperolehi ialah daripada tanah-tanah bijih yang diberi konsesi kepada syarikat-syarikat kepunyaan Inggeris, Canada, Jepun, Cina dan Melayu sendiri. Pajak telur penyu, pajak Kuala, pajak tempat perjudian, tempat pembelaan babi, bayaran daripada mahkamah dan sebagainya turut diadakan.

Disamping itu juga Datuk Amar telah menggalakkan penduduk-penduduk tempatan supaya membuka perusahaan dan perniagaan sendiri.³⁵ Sebagai contohnya beliau menggalakkan orang ramai membuka perusahaan tenun kain songket yang masyur di Trengganu hingga ke hari ini.³⁶ Dengan menjalankan perusahaan sendiri maka dapatlah penduduk-penduduk tempatan menambah pendapatan mereka. Begitu juga semasa pemerintahan Sultan Sulaiman dimana beliau menjadi Menteri Besar, beliau telah menggalakkan penduduk-penduduk tempatan mengusahakan ladang perhumaan, terutama sekali penduduk-penduduk yang miskin yang tinggal di kawasan yang terpencil.

Dibawah susunan-susunan pentadbirannya ternyata pada bulan Oktober, 1911 Trengganu didapati telah mempunyai kawat talipon, pejabat pos dan pada tahun 1915 telah ada jalan raye sepanjang 10 batu di Kuala Trengganu.³⁷ Walaupun didapati ada kelemahannya seperti yang sangat ditekankan oleh orang-orang barat, tetapi di masa pentadbirannya telah terbukti lebih kemas dan lebih maju berbanding dengan zaman-zaman yang lepas. Jasa yang besar harus diberikan pada penyusunan dan pengendalian pentadbiran yang dilakukan oleh Datuk Amar; disamping kerjasama dan kebolehan pentadbir-pentadbir yang lain di bawah pengendaliannya. Dengan demikian tuduhan Allen yang mengatakan Datuk Amar tidak tertarik dengan reformasi adalah tidak tepat kerana

³³ Wang-wang yang sah diperlakukan di Trengganu ketika itu ialah:

1. Wang yang dibuat oleh kerajaan negeri dengan nilai seperti berikut: 10 keping atau pitis = 1 Keping Baharu; 3 Keping Baharu = 1 Keneri; 4 Keneri = 1 Kupang; 4 Kupaŋ = 1 Amas; 2 Amas = 1 Ringgit.
2. Jokoh yang dibuat oleh Kapitan Cina untuk digunakan di tempat-tempat judi mereka. Jokoh ini bentuknya bulat dan berlubang bulat segi di tengahnya. Wang jenis ini diterima oleh Kerajaan Negeri.
3. Ringgit yang digunakan di Negeri-negeri Selat.

³⁴ Dibawa masuk ke Singapura daripada:

	1897	1898	1899	1900	1901
Kelantan	632,742	670,860	652,359	763,294	699,813
Trengganu	811,103	769,993	915,531	971,243	1,117,880
Petani	262,990	336,439	447,070	381,035	480,998

Dibawa keluar dari Singapura: ke-

Kelantan	439,782	297,576	306,290	518,506	903,258
Trengganu	470,394	553,323	512,499	689,912	906,099
Petani	285,216	324,293	329,036	243,045	363,404

(C.O. 273/282: Swettenham to C.O. 22.8 1902 f 622) Angka-angka ini dipetik daripada L.R. Ratnasingam, *Kelantan: Government in Transition*. Thesis M.A., Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 1973/74, h. 15.

³⁵ Kenyataan dari Hj. Abd. Rahman pada 28.4.76.

³⁶ Bertenen kain adalah merupakan satu perusahaan orang Trengganu yang dijalankan oleh kaum perempuan. Trengganu adalah merupakan sebuah negeri yang memang masyur dengan pengeluaran kain songketnya. Lihat A.H. Hill., "The Weaving industry in Trengganu," *JMBRAS*, vol. xxii, pt. III, 1949, h. 75-84.

³⁷ Lihat *Trengganu Annual Report*, 1927, h. 9.

di sini telah terbukti bahawa ianya bertungkus lumus mengemaskan pentadbiran bagi mencapai kemajuan.

Sebagaimana yang diketahui bahawa Datuk Amar adalah merupakan seorang yang mahir dalam soal-soal keagamaan³⁸ sehingga beliau dihormati oleh pembesar-pembesar serta masyarakat keseluruhannya. Ajaran agama itu telah membentuk prinsip hidupnya dalam mengamalkan perkara yang baik dan meninggalkan perkara-perkara yang mungkar. Oleh itu ia tidak melakukan rasuah, kerana ia yakin bahawa rasuah itu satu perbuatan yang keji dan tidak semestinya dilakukan oleh orang yang kuat beragama.³⁹ Jadi kenyataan W.D. Scott iaitu seorang pegawai British yang mengatakan Datuk Amar menerima rasuah tidaklah benar dan tidak boleh diterima. Disamping itu juga beliau di anggap sebagai seorang tokoh pentadbir yang penting dan berpengaruh dalam sejarah Negeri Trengganu. Kecekapan dan kebijaksanaan beliau menarik perhatian Humpreys yang mensifatkan Datuk Amar sebagai 'a typical priest', dan katanya lagi. "Hj. Ngah is a man of great intelligence and audacity who has every reason to dread the advent of a British Adviser".⁴⁰

Dengan sifat keagamaan serta kebijaksanaan yang ada pada Datuk Amar, maka tentu-lah berbagai sumbangan telah dicurahkan oleh Datuk Amar dalam memajukan bidang keagamaan, baik untuk negeri Trengganu atau untuk rakyat keseluruhannya. Oleh itu pada tahun 1932 iaitu sewaktu diadakan perubahan struktur pentadbiran pejabat agama Trengganu, Datuk Amar telah diamanahkan memangku jawatan Pesuruhjaya Ugama dan Keadilan. Perlantikan ini merupakan jawatan tambahan disamping menjadi Menteri Besar. Semasa beliau memegang jabatan ini, beliau banyak memberi sumbangan dan mengadakan perubahan kepada struktur pentadbiran Jabatan Ugama Trengganu.

Sebagaimana yang telah ditetapkan maka Jabatan Ugama bertanggung jawab pada perkara-perkara yang berkaitan dengan agama Islam dan adat istiadat Melayu dan segala perbelanjaannya ditanggung oleh pihak kerajaan. Tanggongjawab ini termasuk perkara-perkara yang berhubung dengan perkahwinan Wali Raja, menerima saksi-saksi atas perkara berkaitan dengan agama Islam dan melantik wakil-wakil yang boleh mengeluarkan zakat serta fitrah.⁴¹ Disamping itu Jabatan ini juga bertanggungjawab kepada orang-orang yang baru masuk Islam, kepada sekolah-sekolah agama, pada guru-guru agama dan juga menguruskan tanah wakaf. Begitu juga segala masjid dan surau serta madrasah adalah di bawah pandangan Jabatan Ugama. Tugas-tugas tersebut merupakan beberapa ketetapan yang telah ditentukan oleh Datuk Amar bagi Jabatan Ugama.

Selain daripada itu Datuk Amar juga telah melantik Datuk Kamal Wangsa menjadi mufti pertama bagi negeri Trengganu dan Haji Awang Khatib menjadi Setiausaha Pejabat Ugama. Tetapi dua tahun kemudiannya, Datuk Amar melantik Chek Da Abdul Rahman bin Datuk Biji Sura⁴² menjadi Setiausaha sementara Pejabat Hal Ehwal Ugama, iaitu

³⁸ Kenyataan Hj. Mohamad Salleh bin Hj. Awang, temuduga pada 30.4.76.

³⁹ Kenyataan Hj. Su bin Datuk Amar pada 2.6.76.

⁴⁰ (T) JMB. 459/1350. Setiausaha Kerajaan kepada Menteri Besar, 28 Shaaban 1350. HCO. 1337/1909. BAT, Federal Sec. FMS, 8 Sept. 1909; Encl., Journal of British Agent Trengganu. 11th July kepada 30th August 1909; HCO 232/1919. J.L. Humpreys to sec. High Com. 3 March 1919. Encl. Monthly Journal of the British Agent, Trengganu for the year 1919; Allen, *Ancient*, h. 52.

⁴¹ BAT. 42/1936. Setiausaha Ugama di Setiausaha Kerajaan, 7 Januari 1936. Lihat juga (T) SA. 1021/54 dan (T) JMB. 768/54.

⁴² BAT/292/36. Minute N.R. Jarret, 6 September 1936.

setelah Hj. Awang menjadi pegawai Daerah Kuala Brang. Perlantikan ini menimbulkan sedikit perselisihan di antara pegawai-pegawai Melayu Trengganu dengan Penasihat Inggeris, kerana Chek Da anak kepada Hakim Biji Sura dan menantu kepada Datuk Amar. Oleh itu timbul rasa tidak puas hati bagi Penasihat Inggeris kerana Chek Da mempunyai kelulusan yang rendah. Akan tetapi dengan pengaruh Datuk Amar, Chek Da dapat kekalkan jawatan Setiausaha Sementara di Jabatan Ugama itu.

Bagi membaiki serta melicinkan lagi pentadbiran ugama di Trengganu, maka Datuk Amar sebagai pemangku Pesuruhjaya Ugama telah mengarahkan Chek Da supaya mengadakan perubahan yang tertentu pada pentadbiran ugama Islam di Trengganu.⁴³ Beliau mencadangkan agar perkara-perkara yang ada kaitan dengan mahkamah kadi hendaklah diuruskan melalui Pejabat Ugama.⁴⁴ Dengan demikian terdapat hubungan yang rapat diantara Mahkamah Kadi dengan Pejabat Ugama, dan segala anggaran gaji serta perbelanjaan Pejabat Kadi boleh diuruskan oleh Pejabat Ugama. Akan tetapi cadangan ini mendapat tentangan dari Penasihat Inggeris, J.E. Kempe, kerana beliau tidak faham atas syur yang dikemukakan itu.⁴⁵ Bagi menyelesaikan masalah ini, Datuk Amar telah menjelaskan kepada Penasihat Inggeris bahawa tujuan cadangan itu adalah semata-mata untuk melicinkan pentadbiran ugama berdasarkan hubungan yang selalu dilakukan oleh kedua-dua pejabat itu. Akhirnya cadangan itu dapat dijalankan dengan baikny.

Bagi membaiki institusi ugama seperti masjid, surau yang tidak terkawal, maka satu peraturan telah diadakan bagi masjid dan surau di Trengganu. Peraturan ini menetapkan tugas Imam, Khatib, Bilal dan pelayan Masjid supaya menjelaskan perkara-perkara yang berhubung dengan pembinaan masjid dan pelajaran ugama yang diajar di Masjid. Ketetapan juga telah dibuat bahwa Setiausaha Pejabat Ugama telah diberi kuasa penuh atas segala urusan itu. Aturan ini telah diluluskan oleh Majlis Mesyuarat pada 5 Oktober 1936.⁴⁶ Selain daripada itu Mesyuarat Dewan Negeri juga mengesyurkan supaya diadakan undang-undang untuk mengawal orang Islam yang tidak berpuasa pada bulan Ramadhan, juga ditegah dan diharamkan dalam majlis jamuan di istana menghidangkan minuman keras (arak). Oleh itu minuman yang biasa dihidangkan ialah air kopi sahaja.

Sejak tahun 1919 sebuah pejabat *Bayt-ul-mal* telah didirikan di Trengganu, tetapi oleh kerana kelonggaran perjalanan undang-undangnya, maka kutipan *Bayt-ul-mal* tidak dapat dijalankan dengan sempurna. Bagi mengatasi masalah ini dicadangkan supaya diadakan undang-undang *Bayt-ul-mal* sebagaimana yang terdapat di Johor.⁴⁷ Oleh itu pada tahun 1937 dicadangkan perombakan semula undang-undang *Bayt-ul-mal* dan disesuaikan pula dengan keadaan di Trengganu. Bagi mengilakkan kekeliruan, maka terlebih dahulu dijelaskan definasi perkataan-perkataan penting seperti 'pusaka', 'bahagian pusaka', 'waris' dan sebagainya. Undang-undang ini telah diluluskan pada 20 Oktober 1937 sebagai Enakmen No: 370/356 untuk Negeri Trengganu.⁴⁸ Dalam undang-undang

⁴³ Kenyataan dari Hj. Su pada 2.6.76.

⁴⁴ BAT. 606/36. Setiausaha Ugama kepada Setiausaha Kerajaan, 24 Mei 1936.

⁴⁵ *Ibid.*, Minute Kempe kepada Menteri Besar, 15 September 1936.

⁴⁶ (T) SA. 632/55. *Peraturan bagi Masjid dan surau-suruu Trengganu*, lihat juga BAT. 1106/1936 dan SU(K) 174/54.

⁴⁷ (T) JMB. 460/56. Setiausaha Kerajaan kepada Menteri Besar, 1 September 1936, bersama-sama surat itu ada disertakan salinan Undang-Undang Negeri Johor, bil. 136 dan jilid 3.

⁴⁸ (T) TMB, 460/56. Minute: Menteri Besar bil. 119/56, 20 Oktober, 1937. Juga lihat 'Surat Ittifak (ketetapan) Mesyuarat Am'.

ini ditetapkan penjaga Bayt-ul-mal yang digelar Nazir serta dibantu oleh bendahari dan beberapa orang kakitangan yang lain. Undang-undang ini juga menetapkan denda bagi orang yang engkar pada wasiat dan Nazir berhak mendakwanya, juga sebarang penggunaan harta Bayt-ul-mal mestilah mengikut hukum Syariah dan mendapat persetujuan daripada Sultan.

Johor telah pun mengadakan Pemeriksaan Ugama yang boleh mendakwa atas mereka yang salah dibawah undang-undang Mahkamah Syariah. Didapati sistem ini telah berjalan dengan baiknya di Johor.⁴⁹ Tetapi di Trengganu tidak ada, oleh itu dicadangkan perlantikan seorang pemeriksa ugama yang boleh menjadi pendakwa bagi pihak pejabat ugama atas perkara yang ada hubungan dengan pemerintah Kadi dan perkara-perkara yang berkaitan dengan hal ugama Islam. Jadi memandangkan begitu pentingnya perkara ini, maka Dewan Negeri bersetuju membenarkan perlantikan Pemeriksa Ugama supaya menjadi pendakwa bagi Mahkamah Kadi dan Pejabat Ugama. Undang-undang itu diluluskan pada 22.2.1939.⁵⁰

Sejak tahun 1919 peraturan mengutip zakat telahpun diadakan,⁵¹ tetapi oleh kerana tiada satu aturan yang tetap maka perlaksanaannya tergendala. Perkara yang dititik-beratkan hanya bahagian zakat yang patut diterima oleh pegawai masjid dan surau tetapi hukuman yang berkesan bagi mereka yang engkar membayar zakat belum diadakan lagi. Oleh itu dalam tahun 1935 cadangan telah dibuat menjadikan penghulu atau Imam sebagai pendakwa terhadap mereka yang tidak membayar zakat. Cadangan juga dibuat supaya Negeri Trengganu mencontohi aturan kutipan zakat sebagaimana yang dijalankan di Kelantan.⁵² Rancangan ini tidak dapat dijalankan dan cara mengeluarkan zakat masih lagi dijalankan dengan tidak mengikut hukum syarak.⁵³ (zakat masih lagi diberi kepada guru-guru dan bidan serta kepada mereka yang dikasihilah) dan merupakan satu amalan yang salah. Untuk mengatasi masalah ini maka Dewan Negeri telah melantik Amil yang boleh bertanggungjawab melaksanakan kutipan zakat itu. Selain daripada itu beberapa peraturan kutipan zakat dari negeri Kelantan, Johor dan Perlis telah dirujuk supaya dapat digubal satu aturan zakat yang tetap bagi Negeri Trengganu.⁵⁴

Pada masa Datuk Amar mentadbir Trengganu tidak terdapat Gereja Kristian di Negeri Trengganu dan telah memaksa paderi Roman Katholik yang hendak membuka Gereja di Trengganu datang berjumpa Datuk Amar di pejabatnya.⁵⁵ Perjumpaan itu didahului oleh Penasihat Inggeris yang menerangkan hal seorang paderi dari Kota Bharu Kelantan memohon kebenaran dan persetujuan Kerajaan Trengganu bagi membuka sebuah gereja di Kuala Trengganu untuk orang yang beragama Kristian. Datuk Amar menjawab hal-hal

⁴⁹BAT. 186/1938. Setiausaha Ugama kepada Setiausaha Kerajaan. 20.10.1938. Encl. (A1). Salinan surat Yang Di Pertua Jabatan Ugama Johor, 6.2.1939.

⁵⁰*Ibid.*, pada bulan Mei 1939, Ahmad bin Omar, Syed Idres bin Abdullah al-Habshee dan Hj. Kassim bin Mohamed dilantik oleh Sultan menjadi Pemeriksa Ugama.

⁵¹(T),SA.690/1338. Pesuruhjaya Ugama kepada Setiausaha Kerajaan, 23 Shaaban, 1339.

⁵²(T) JMB.801/1352. Memo. Setiausaha Kerajaan kepada Pesuruhjaya Ugama 9 Safar 1354; BAT 268/34. Memo. J.E. Kempe kepada Menteri Besar, 17 August 1935.

⁵³(T) JMB. 688/59. Pesuruhjaya Ugama kepada Setiausaha Kerajaan: 27 Oktober 1940.

⁵⁴*Ibid*

⁵⁵Kenyataan oleh Haji Hitam bin Datuk Amar, temuduga dijalankan pada 25.4.76 di rumahnya di Kampong Losong Datuk Amar. Kenyataan sama diberi juga oleh Haji Su pada 2.6.76.

berkaitan dengan hal ehwal agama tuan Penasihat Inggeris tidak usah campur tangan kerana perjanjian telah dibuat di antara kerajaan Trengganu dengan kerajaan Inggeris dan Datuk Amar tidak bersetuju gereja Kristian didirikan di Trengganu.⁵⁶ Peristiwa ini jelas menunjukkan bahawa Datuk Amar tidak mahu agama lain berkembang luas di Trengganu dan tidak berminat gereja kristian di negeri itu pada masa beliau memerintah.

Datuk Amar juga mendirikan beberapa buah surau, di antara surau yang masih ada sehingga sekarang ini ialah Surau Datuk Amar yang terletak di Kampung Datuk. Kampung ini letaknya berhampiran dengan Pasar Besar Kuala Trengganu sekarang ini. Di suraunya itu ramai orang-orang musafir dari luar negeri menumpang berhenti, baik dari Mekah, Yaman, Sudan, Mesir, Pakistan, Afghanistan, India, Jawa dan lain-lain negeri lagi. Jika sekiranya orang-orang itu mempunyai ilmu agama, maka Datuk Amar meminta mereka itu mengajar atau memberi syarahan yang berkaitan dengan selok belok agama Islam. Di samping itu Datuk Amar juga mengajar dan memberi syarahan kepada sesiapa yang ingin mendengarnya.

Jadi dari beberapa sumbangan yang telah diberikan oleh Datuk Amar dalam bidang sosial, ekonomi dan agama, maka jelaslah kepada kita bahawa Datuk Amar adalah merupakan seorang tokoh yang mempunyai jasa yang besar terhadap negeri Trengganu. Juga dari perkara-perkara yang telah dibincangkan di atas tadi menggambarkan kepada kita bahawa Negeri Trengganu telah mempunyai sistem dan jentera pentadbirannya yang sama dengan negeri-negeri Melayu yang lain. Oleh itu dapat menyanggah gambaran sejarah dari setengah-setengah penulis barat seperti Graham yang menulis bahawa pentadbiran negeri Trengganu itu buruk adalah tidak tepat. Bagi masyarakat Melayu jentera pentadbiran itu adalah baik. Jasa yang tinggi dalam soal ini haruslah diberi kepada Datuk Amar yang menjadi Pengerusi Jumaah Mesyuarat Negeri Trengganu.

⁵⁶Keterangan oleh Misbaha pada 26.5.76 dan Haji Abdul Rahman pada 28.5.76 dan Haji Su pada 30.5.76.